

e-mentor

DWUMIESIĘCZNIK SZKOŁY GŁÓWNEJ HANDLOWEJ W WARSZAWIE
WSPÓŁWYDAWCA: FUNDACJA PROMOCJI I AKREDYTACJI KIERUNKÓW EKONOMICZNYCH

2016, nr 3 (65)

Ł. Kurowski, Z. Laskowska, *Czy edukacja finansowa może zmniejszyć wykluczenie finansowe?*, „e-mentor” 2016, nr 3(65), s. 15–23, <http://dx.doi.org/10.15219/em65.1246>.

Czy edukacja finansowa może zmniejszyć wykluczenie finansowe?

Łukasz
Kurowski

Zuzanna
Laskowska

Celem artykułu jest ustalenie, w jaki sposób edukacja finansowa może wpływać na zmniejszenie wykluczenia finansowego. Dokonana w opracowaniu analiza wiedzy ekonomiczno-finansowej Polaków została oparta na badaniach Narodowego Banku Polskiego oraz Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowym. Wyniki badań wskazują, że społeczeństwo Polskie wykazuje się niskim poziomem wiedzy z zakresu finansów osobistych, funkcjonowania instytucji finansowych oraz rynków walutowych. Jedną z najważniejszych przyczyn jest niska jakość nauczania przedsiębiorczości w gimnazjum i liceum. W artykule zidentyfikowano i przeanalizowano dwa rodzaje wykluczenia finansowego, które determinowane są przez poziom kompetencji ekonomiczno-finansowych, będących rezultatem edukacji finansowej. Pierwszy rodzaj to samowykluczenie, rozumiane jako indywidualna decyzja jednostki o niekorzystaniu z produktów i usług finansowych. Drugi rodzaj to zjawisko nadmiernego zadłużenia, wynikające z braku rozsądku dłużnika w kwestii zaciągania zobowiązań oraz niezrozumienia ryzyka towarzyszącego danemu produktowi finansowemu (np. kredytowi w walucie obcej). Analiza powiązań wiedzy ekonomiczno-finansowej oraz zjawiska wykluczenia finansowego wykazała konieczność zmiany podejścia do edukacji finansowej zarówno instytucji publicznych, bankowych, jak i samych gospodarstw domowych. Umożliwienie zrozumienia pojęć finansowych oraz kształtowanie kompetencji podejmowania świadomych i odpowiedzialnych wyborów finansowych stworzy warunki do aktywniejszego uczestniczenia jednostki w życiu gospodarczym i jest podstawą stabilności systemu finansowego.

Poziom wiedzy obywateli o zagrożeniach i możliwościach, jakie niosą ze sobą produkty i usługi bankowe, jest wynikiem edukacji finansowej. Odgrywa ona podstawową rolę w procesie podejmowania decyzji finansowych, wpływając jednocześnie na zachowania uczestników życia gospodarczego. Ważnym aspektem w procesie podejmowania decyzji są kompetencje ekonomiczno-finansowe, które należy definiować jako

wiedzę o cechach produktów i usług finansowych oferowanych przez instytucje finansowe i umiejętności ich rozumienia w zmieniających się warunkach ekonomicznych wpływających na odpowiedzialne decyzje w zakresie zarządzania finansami osobistymi. Deficyt kompetencji ekonomiczno-finansowych często jest uważany za przeszkodę w korzystaniu z dostępnych na rynku produktów i usług finansowych oraz przyczynia się do wykluczenia społecznego. Równie ważnym aspektem wykluczenia jest doświadczanie trudności w dostępie do produktów i usług bankowych. Omówione wyżej problemy określane są mianem wykluczenia finansowego – zjawiska związanego ze stopniową izolacją jednostek lub też grup społecznych od rynku usług finansowych mających podstawowe znaczenia dla konsumenta.

Wykluczenie finansowe i wykluczenie społeczne są ze sobą powiązane. Jak pokazuje literatura przedmiotu, kierunek tej zależności może być zróżnicowany, w krajach Europy Zachodniej wykluczenie finansowe jest przyczyną wykluczenia społecznego, w Polsce zaś występuje zależność odwrotna – wykluczenie społeczne jest przyczyną wykluczenia finansowego¹. Wykluczenie społeczne utożsamiane jest z doświadczaniem trudności w odniesieniu do pełnych możliwości udziału w życiu społecznym i gospodarczym, które to trudności obejmują również sferę finansową. W przypadku wykluczenia finansowego nie sformułowano precyzyjnej definicji tego zjawiska, jednakże najczęściej przyjmuje się, że jest to *stan ograniczenia lub braku zasobów finansowych, jakimi dysponują podmioty, co nie pozwala im na efektywne korzystanie z usług finansowych, bankowych, ubezpieczeniowych, doradztwa biznesowego, usług prawnych, a nawet ochrony zdrowia, edukacji, kultury, uniemożliwia aktywność polegającą na inwestowaniu na giełdzie, w fundusze inwestycyjne, czy też posiadanie konta bankowego*². Jest to definicja bardzo szeroko traktująca zjawisko wykluczenia finansowego, podkreśla jednak jego ekonomiczny wymiar i związek z wykluczeniem społecznym. Z kolei

¹ P. Błędowski, M. Iwanicz-Drozdowska, *Finanse bliżej ludzi*, „Rzeczpospolita”, 12.11.2010; M. Iwanicz-Drozdowska (red.), *Edukacja i świadomość finansowa*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2011, s. 27.

² A. Szopa, B. Szopa, *Wykluczenie finansowe a wykluczenie społeczne*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego” 2011, nr 11, s. 18.

Komisja Europejska w swojej definicji zwraca uwagę na trudności, jakich mogą doświadczać obywatele w dostępie do produktów i usług bankowych, które odpowiadałyby ich potrzebom i umożliwiały aktywny udział w życiu społecznym³. Taki zakres rozumienia pojęcia wykluczenia finansowego został również przyjęty w artykule.

Funkcjonowanie w obrocie bezgotówkowym ułatwia prowadzenie życia codziennego, przyczynia się do obniżenia kosztów transakcyjnych, charakteryzuje się większym bezpieczeństwem niż w przypadku transakcji gotówkowych oraz wpływa pozytywnie na kształtowanie kompetencji zarządzania finansami osobistymi. Co warto również podkreślić, wraz z rozwojem rynków finansowych rola obrotu bezgotówkowego będzie coraz większa⁴.

W artykule przedstawiono przede wszystkim problem edukacji finansowej społeczeństwa jako jeden z czynników wpływających na wykluczenie finansowe. Celem opracowania jest wskazanie możliwych mechanizmów, za pośrednictwem których edukacja finansowa wpływa na wykluczenie finansowe. Analiza powiązań zostanie przeprowadzona na podstawie danych dotyczących poziomu wykształcenia oraz kompetencji ekonomiczno-finansowych Polaków, jak również danych na temat stopnia ubankowienia społeczeństwa.

Tematykę edukacji finansowej należy uznać za ważną również ze względu na doświadczenia globalnego kryzysu finansowego, który pokazał nieocenioną rolę edukacji finansowej w rozsądnym poziomie zaciągania zobowiązań, szczególnie przez klientów indywidualnych. Nieumiejętność zarządzania finansami osobistymi skutkuje brakiem rozsądku w zaciąganiu zobowiązań. Nadmierne zadłużenie utrudnia korzystanie przede wszystkim z produktów kredytowych. Konsekwencją takiego podejścia są ograniczone możliwości pozyskania finansowania na głównym rynku finansowym oraz konieczność korzystania z oferty alternatywnych pożyczkodawców (np. parabanków) na warunkach zdecydowanie mniej korzystnych, co prowadzi do zjawiska wykluczenia finansowego i pogłębienia problemów ze zdolnością do terminowego regulowania zobowiązań⁵.

Rodzaje i przyczyny wykluczenia finansowego

W literaturze znajdziemy wiele definicji wykluczenia finansowego, brakuje jednak precyzyjnego określenia przyczyn tego zjawiska. E. Kempson i C. Whyley wyróżnili sześć rodzajów wykluczenia finansowego⁶:

- 1) ze względu na redukcję ryzyka podejmowanego przez instytucję finansową,
- 2) ze względu na niedostępność geograficzną oraz niepewność danych identyfikacyjnych klienta (istotne z punktu widzenia ludzi bezdomnych oraz uchodźców),
- 3) spowodowane niedopasowaniem usług oferowanych przez bank do potrzeb klientów,
- 4) ze względu na cenę oferowanych usług nieadekwatną do poziomu dochodów klienta,
- 5) spowodowane brakiem zainteresowania samej instytucji finansowej daną grupą społeczną,
- 6) samowykluczenie rozumiane jako indywidualna decyzja jednostki o rezygnacji z usług dostarczanych przez instytucję finansową – jednostka sądzi, że nie będzie mogła sobie pozwolić na korzystanie z takich usług, lub myśli, że instytucja finansowa i tak odmówi dostępu do danej usługi.

Na potrzeby artykułu przyporządkowano wymienione punkty do dwóch poziomów wykluczenia finansowego, warunkowanych istnieniem wpływu edukacji finansowej na dane zjawisko. Pierwszy poziom można scharakteryzować jako szeroko rozumiany brak uczestnictwa jednostek i grup społecznych w życiu gospodarczym spowodowany ograniczonym dostępem do produktów i usług bankowych, którego przyczyny nie są zależne od jednostki. Do tego poziomu zaliczone zostały uwarunkowania przestrzenne (punkt 2), niedostosowanie oferty do potrzeb klienta (punkt 3), zbyt wysoka cena usług bankowych (punkt 4) oraz brak zainteresowania instytucji finansowej danym segmentem klientów (punkt 5). Są to czynniki, na które jednostki mają ograniczony wpływ, czyli które nie są determinowane przez poziom wykształcenia oraz kompetencji ekonomiczno-finansowych.

Drugi poziom dotyczy zaś tych trudności w korzystaniu z rynku usług finansowych, na które wpływ ma poziom wykształcenia jednostki, a w szczególności wiedza z dziedziny ekonomii i finansów. Nadmierne zadłużenie oraz będące jego konsekwencją trudności, które kumulują się i generują zwielokrotnione problemy w dostępie do produktów i usług bankowych, dotyczą pierwszego rodzaju wykluczenia finansowego (punkt 1). Samowykluczenie (punkt 6), rozumiane jako świadoma rezygnacja z udziału w procesie ubankowienia społeczeństwa, jest natomiast konsekwencją niedostatecznego stopnia świadomości potencjalnych konsumentów w odniesieniu do możliwości uczestnictwa w systemie finansowym i związanych z tym korzyści. Oba powyższe aspekty wykluczenia finansowego mają związek z niskim poziomem wiedzy finansowej⁷.

³ European Commission, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, Brussels 2008, s. 10.

⁴ M. Iwanicz-Drozdowska, *Wykluczenie finansowe – poważny problem społeczny*, „MBA” 2008, nr 1, s. 3.

⁵ I. Kuchciak, *Nadmierne zadłużanie się gospodarstw domowych – przyczyna i skutek wykluczenia finansowego*, „Bezpieczny Bank” 2013, nr 2–3 (51–52), s. 154.

⁶ E. Kempson, *Policy Level Response to Financial Exclusion in Developer Countries: Lessons for Developing Countries. Paper for Access to Finance: Building Inclusive Financial Systems*, World Bank, Washington 2006, s. 5.

⁷ J. Buko, *Przeciwdziałanie wykluczeniu finansowemu jako element wspierania spójności społecznej*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2011, z. 18, s. 268.

Czy edukacja finansowa może zmniejszyć wykluczenie...

Analizując rodzaje wykluczenia finansowego, należy wspomnieć o roli postępu technicznego i rozwoju nowych kanałów dystrybucji (np. internet). Tworzą one trudności przede wszystkim dla osób starszych, niechętnie korzystających z usług, które wymagają znajomości nowinek technologicznych (np. przelewy internetowe czy korzystanie z bankomatów w biometrycznych). Trudności w posługiwaniu się nowymi rozwiązaniami technologicznymi noszą nazwę wykluczenia cyfrowego. Jak pokazują badania CBOS z 2013 roku, jedynie 19 proc. osób w wieku powyżej 65 lat korzysta z usług internetowych⁸. Z kolei badania Departamentu Systemu Płatniczego NBP z 2012 roku potwierdziły, że zaledwie 3 proc. osób w tej samej grupie wiekowej używa kart płatniczych (odsetek ten w grupie wiekowej 25–34 lata wyniósł 25 procent)⁹.

Rola edukacji finansowej w kształtowaniu włączenia finansowego – problem globalny

Rola edukacji finansowej w kształtowaniu włączenia finansowego, czyli przeciwdziałaniu wykluczeniu finansowemu, jest tematem badań Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD). Po raz pierwszy temat ten został podjęty w raporcie z 2005 roku, dotyczącym narzędzi i metod, które powinny zostać wykorzystane w celu popularyzacji wiedzy finansowej. Raport wskazywał szereg pośrednich i bezpośrednich korzyści płynących z podniesienia kompetencji ekonomiczno-finansowych osób nieubankowionych. Wskazywano m.in. takie kwestie jak:

- lepsze zrozumienie podstawowych usług finansowych,
- większa ostrożność w stosunku do niestandardowych usług,
- lepsze zrozumienie ryzyka i korzyści płynących z usług finansowych takich jak kredyt,
- wyższy poziom oszczędności gospodarstw domowych,
- redukcja kosztów wynikających z niepełnej informacji osób nieubankowionych,
- mniejsze koszty przelewów (w tym koszty transferów rządowych dla osób fizycznych)¹⁰.

W 2010 roku podczas szczytu grupy G20 w Toronto opublikowano zestaw wytycznych, których zadaniem jest tworzenie sprzyjającej polityki i otoczenia regulacyjnego, w celu przeciwdziałania wykluczeniu finansowemu. Podkreślono wzajemną zależność pomiędzy włączeniem finansowym, ochroną konsumenta

na rynku finansowym oraz krajowymi strategiami edukacji finansowej jako integralnymi elementami tworzącymi system finansowy i przyczyniającymi się do dobrobytu społecznego¹¹. Z kolei w najnowszym raporcie OECD z 2015 roku badacze udowodnili występowanie dodatniej korelacji pomiędzy poziomem wiedzy finansowej a włączeniem finansowym. Brak odpowiednich kompetencji ekonomiczno-finansowych skutkuje niskim poziomem zaufania do banków oraz produktów finansowych przez nie oferowanych i w konsekwencji zmniejsza prawdopodobieństwo włączenia finansowego¹². Natomiast w stosunku do podmiotów świadczących usługi zbliżone do usług bankowych, które nie podlegają charakterystycznym dla banków wymogom nadzorczym oraz nie są uczestnikami systemu gwarantowania depozytów (tzw. parabanki), klienci powinni mieć ograniczony poziom zaufania. Konieczne jest więc odpowiednie dostosowanie poziomu zaufania do rodzaju instytucji finansowej.

Edukacja finansowa w Polsce w szkołach ponadgimnazjalnych

Edukacja finansowa w Polsce rozpoczyna się na poziomie szkół ponadgimnazjalnych 60 godzinami lekcyjnymi zajęć z przedmiotu *podstawy przedsiębiorczości*. Warto w tym miejscu odwołać się do wyników ogólnopolskiego badania przeprowadzonego na zlecenie Narodowego Banku Polskiego w 2014 roku. W ramach badania dokonano analizy programów edukacyjnych oraz podręczników, zorganizowano wywiady z 10 ekspertami oraz sprawdzono kompetencje ekonomiczno-finansowe 1800 uczniów kończących szkołę podstawową, gimnazjum i szkoły ponadgimnazjalne. Wyniki tego badania wskazują, że uczniowie uznają wiedzę z podstaw przedsiębiorczości za potrzebną, ale nie chcą zwiększać swoich kompetencji w tym zakresie i nie interesują się finansami. Sprawdzian kompetencji ekonomiczno-finansowych wykazał, że jedynie 30 proc. uczniów szkół ponadgimnazjalnych potrafi obliczyć odsetki od lokaty, a prawie połowa z nich nie zna różnicy pomiędzy kartą debetową i kredytową¹³. Przywołane wyniki badania NBP potwierdzają, że uczniowie nie podchodzą do tych zajęć poważnie, a obszary deficytowe w zakresie podstawowych produktów finansowych, takich jak lokata czy kredyt, mogą w przyszłości przełożyć się na niski poziom ubankowienia tej grupy wiekowej, który jest jednym z mierników wykluczenia finansowego. Co więcej, czytając podstawę programową zawartą w rozpo-

⁸ *Internauci 2014*, CBOS, Warszawa 2014, s. 2.

⁹ T. Koźliński, *Zwyczajne płatnicze Polaków*, Narodowy Bank Polski, Warszawa 2013, s. 147.

¹⁰ *Improving Financial Literacy: Analysis of Issues and Policies*, OECD, 2005, s. 11–12.

¹¹ *Principles for Innovative Financial Inclusion*, G20 Information Centre, 2010, <http://www.g20.utoronto.ca/2010/to-principles.html>, [17.06.2016].

¹² A. Atkinson, F. Messy, *Promoting Financial Inclusion through Financial Education*, OECD, 2013, s. 15–18.

¹³ *Diagnoza wiedzy i świadomości ekonomicznej dzieci i młodzieży w Polsce*, Narodowy Bank Polski, Warszawa 2014, s. 61.

ządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z 2012 r., można zauważyć, że nacisk zamiast na podstawy przedsiębiorczości położony jest na rynki kapitałowe oraz makroekonomię¹⁴. Są to dziedziny trudne do opanowania podczas zajęć w wymiarze jedynie 60 godzin lekcyjnych, a ich zakres jest dokładnie omawiany na studiach ekonomicznych. Przykładem może być wskazany we wspomnianym rozporządzeniu punkt dotyczący dostrzegania różnicowania stopnia ryzyka w zależności od rodzaju inwestycji i okresu inwestowania. Zakres umiejętności koniecznych do przyswojenia przez uczniów w ramach tego punktu wymaga poświęcenia znacznie dłuższego czasu niż jedynie kilka godzin zajęć z podstaw przedsiębiorczości. Większą uwagę w programie nauczania należy poświęcić finansom osobistym oraz kształtowaniu postaw przedsiębiorczych¹⁵. Są to obszary, których realizacja na zajęciach z *podstaw przedsiębiorczości*, nawet w wymiarze 60 godzin, pomoże uczniom w praktycznym wykorzystaniu nabytej wiedzy.

Edukacja ekonomiczno-finansowa na etapie szkolnym, która obecnie realizowana jest w szkołach ponadgimnazjalnych, stanowi pierwsze zetknięcie się młodego obywatela z problematyką finansów. Od jej jakości zależy w dużej mierze późniejsza chęć rozwoju w tym obszarze. Wiedza ekonomiczna przekazywana w sposób ciekawy i przystępny w ramach szkolnej edukacji zachęca do dalszego samodzielnego zgłębiania tematu z wykorzystaniem takich źródeł jak internet czy też programy telewizyjne.

Warto odwołać się do kolejnego badania, przeprowadzonego w 2015 roku na zlecenie Narodowego Banku Polskiego – dotyczącego stanu wiedzy i świadomości ekonomicznej Polaków. W tym badaniu

próba miała charakter ogólnopolski i liczyła 2000 osób w wieku powyżej 15 roku życia. Badanie miało charakter ilościowy z zastosowaniem wywiadów bezpośrednich w domach respondentów. Wyniki pokazały, że osoby przed 35 rokiem życia, które na etapie edukacji szkolnej były objęte obowiązkiem kształcenia kompetencji ekonomiczno-finansowych w ramach przedmiotu *podstawy przedsiębiorczości*, mają zazwyczaj większą potrzebę zdobywania wiedzy ekonomicznej w różnych obszarach niż osoby z pozostałych grup wiekowych. W szczególności rozumieją konieczność poszerzania wiedzy dotyczącej przedsiębiorczości, która umożliwi zrozumienie procesów zachodzących na rynkach finansowych, a przede wszystkim korzystanie z dostępnych produktów i usług bankowych w sposób odpowiedzialny i bezpieczny¹⁶.

Kompetencje ekonomiczno-finansowe Polaków

Analizując postawy Polaków wobec finansów warto przywołać badania Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowym z 2009 roku, przeprowadzonego w formie bezpośrednich wywiadów kwestionariuszowych na próbie 1502 dorosłych Polaków. Na podstawie wyników można zauważyć, iż ponad połowa Polaków uznaje, że posiada małą lub bardzo małą wiedzę o finansach¹⁷. W tabeli 1 przedstawiono zagadnienia, które sprawiły respondentom najwięcej trudności (odsetek poprawnych odpowiedzi był najniższy).

Test wiedzy przeprowadzony przez Fundację Kronenberga składał się z 20 zagadnień. Średnia liczba prawidłowych odpowiedzi to 8,1. Zagadnienia nie

Tabela 1. Deficytowe umiejętności ekonomiczno-finansowe Polaków

Pytanie dotyczące deficytowych umiejętności	Poprawna odpowiedź	Odsetek poprawnych odpowiedzi
Fundusze inwestycyjne zawsze inwestują część naszych środków w akcje	nie	8%
Używanie karty kredytowej zawsze niesie ryzyko wysokich opłat	nie	21%
Obligacje skarbu państwa można kupić w każdym banku	nie	26%
Kredyt można wziąć tylko w banku	tak	28%
To, co się dzieje na warszawskiej giełdzie papierów wartościowych, zależy tylko od sytuacji gospodarczej w Polsce	nie	32%

Źródło: *Stan wiedzy finansowej Polaków – raport z badania ilościowego*, Dom Badawczy Maison dla Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowym, Warszawa 2009, s. 7.

¹⁴ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz.U. z 2012 r. poz. 977).

¹⁵ Według badania przeprowadzonego w 2015 r. na zlecenie Narodowego Banku Polskiego, które dotyczyło stanu wiedzy i świadomości ekonomicznej Polaków, subiektywna ocena braku wiedzy w danych obszarach wykazała, że największe braki, niezależnie od poziomu wykształcenia, dotyczą przedsiębiorczości i mechanizmu inflacji. Zob. *Stan wiedzy i świadomości finansowej Polaków 2015*, Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „Stocznia” i Grupa IQS dla Departamentu Edukacji i Wydawnictw NBP, 2015, s. 12.

¹⁶ Tamże, s. 30.

¹⁷ *Stan wiedzy finansowej Polaków – raport z badania ilościowego*, Dom Badawczy Maison dla Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowym, Warszawa 2009, s. 7.

Czy edukacja finansowa może zmniejszyć wykluczenie...

wymagały posiadania zaawansowanej wiedzy i sprawdały znajomość podstawowych produktów oferowanych przez rynek finansowy. Analiza wyników testu wiedzy ekonomicznej wykazała korelację pomiędzy wiedzą ekonomiczną a następującymi czynnikami¹⁸:

- stopniem korzystania respondentów z usług finansowych i ubezpieczeniowych,
- rodzajem wykonywanej przez nich pracy (czy dana osoba jest pracownikiem umysłowym, czy fizycznym)
- faktem ukończenia szkoły średniej.

Mimo że badanie Fundacji Kronenberga nie jest aktualne (z 2009 roku), to zestawienie otrzymanych w nim wyników z wnioskami płynącymi z badań NBP (z 2014 oraz 2015 roku) daje ciekawy obraz zmian w kompetencjach ekonomiczno-finansowych Polaków na przestrzeni 5 lat. Zarówno w 2009 roku, jak i w 2014 roku deficyt umiejętności dotyczy znajomości podstawowych produktów bankowych, takich jak kredyt czy lokata, co świadczy o niskiej sprawności w zarządzaniu finansami osobistymi.

Poziom wykształcenia a kompetencje ekonomiczno-finansowe

Analizując wyniki wspomnianego badania przeprowadzonego przez Narodowy Bank Polski w 2015 r., należy wskazać, że wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia rosną również kompetencje ekonomiczno-finansowe. Stan wiedzy ekonomicznej Polaków został zweryfikowany na podstawie odpowiedzi na pytania dotyczące wiedzy z zakresu mikro- i makroekonomii, m.in. gospodarowania budżetem domowym, korzystania z płatności bezgotówkowych, pożyczek, kredytów, oszczędzania i inwestowania, podatków, systemów podatkowych, mechanizmu inflacji, gospodarki rynkowej, strefy i waluty euro oraz funkcjonowania instytucji finansowych, a narzędziem oceny był Indeks Wiedzy Ekonomicznej (zbudowany na podstawie odpowiedzi na 20 pytań). Wśród osób z podstawowym i zasadniczym wykształceniem odpowiednio tylko 22 i 31 proc. udzieliło poprawnych odpowiedzi na przynajmniej 12 z 20 pytań, przy czym u osób z wykształceniem średnim i wyższym odsetek osób, które udzieliły co najmniej 12 poprawnych odpowiedzi wyniósł odpowiednio 41 i 53 procent. Biorąc pod uwagę najniższe wartości Indeksu Wiedzy Ekonomicznej, można było zaobserwować podobne wyniki do uzyskanych w latach poprzednich. Osoby z wykształceniem podstawowym i zasadniczym udzieliły zdecydowanie mniej poprawnych odpowiedzi niż osoby z wykształceniem średnim i wyższym. Co trzeci badany z wykształceniem podstawowym nie był w stanie odpowiedzieć prawidłowo na przynajmniej 6 pytań w porównaniu z co dziesiątym badanym posiadającym wykształcenie wyższe¹⁹.

(Nie)chęć poszerzania wiedzy ekonomicznej

Najważniejsze obszary, w których Polacy chcieliby zwiększyć swoją wiedzę ekonomiczno-finansową, to: emerytury, gospodarowanie budżetem domowym, ubezpieczenia, podatki oraz oszczędzanie (korzystanie z lokat i kont oszczędnościowych). Niepokojący jest jednak fakt, że w porównaniu z 2012 r. odnotowano spadek liczby Polaków chętnych poszerzać swoją wiedzę w większości wspomnianych obszarów. Potrzeba zwiększania wiedzy i umiejętności finansowych jest silnie związana z poziomem wykształcenia – im wyższe wykształcenie badanych, tym większa otwartość na zdobywanie nowych kompetencji ekonomiczno-finansowych. Co zrozumiałe, na chęć poszerzenia wiedzy ekonomicznej wpływ ma również subiektywna ocena kompetencji z tego zakresu, która jest powiązana z doświadczeniami z edukacją finansową w przeszłości (udział w zajęciach szkolnych i pozaszkolnych czy rozmowy o ekonomii w dzieciństwie) oraz doświadczeniami finansowymi (posiadanie ROR-u, karty debetowej)²⁰. A zatem im łatwiej jest poruszać się osobom w obszarze finansów, tym bardziej są one skłonne do dalszego rozwoju. Pokazuje to, że im lepiej jest wykształcone społeczeństwo, tym lepiej rozumie potrzebę czynnego udziału w życiu gospodarczym.

Poziom ubankowienia jako wskaźnik wykluczenia finansowego

Poziom ubankowienia społeczeństwa utożsamiany jest w literaturze z poziomem włączenia finansowego, mierzonym liczbą produktów bankowych, które obywatele posiadają, i usług, z których korzystają. W konsekwencji osoby, które nie korzystają z rynku usług finansowych z różnych przyczyn, objęte są wykluczeniem finansowym.

Miernikiem najczęściej wykorzystywanym w badaniach nad poziomem ubankowienia społeczeństwa jest odsetek osób posiadających rachunek bankowy lub nieposiadających go. Miernik ten, ze względu na prostotę (wykorzystuje do pomiaru tylko jeden rodzaj produktu bankowego), jest przejrzysty i umożliwia porównanie na tle innych krajów. Ponadto posiadanie rachunku bankowego jest podstawą korzystania z bezgotówkowych instrumentów płatniczych oraz wielu innych, bardziej zaawansowanych produktów bankowych, dlatego też opisywany miernik jest najbardziej adekwatny do wskazania poziomu ubankowienia społeczeństwa.

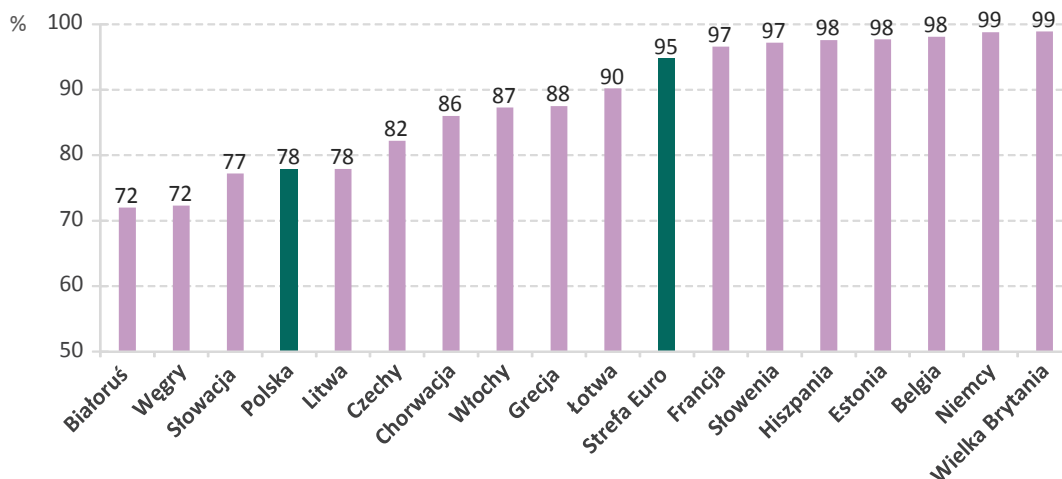
Jak wynika z wykresu 1, Polska na tle innych krajów Unii Europejskiej odznacza się jednym z najniższych poziomów ubankowienia. Tylko 78 proc. osób powyżej 15 roku życia posiada rachunek bankowy,

¹⁸ Tamże, s. 120–124.

¹⁹ Tamże, s. 21.

²⁰ Tamże, s. 40.

Wykres 1. Posiadanie rachunku bankowego wśród osób powyżej 15 r.ż. w poszczególnych krajach UE w 2014 r. (w proc.)

Źródło: Bank Światowy (2014), <http://datatopics.worldbank.org/financialinclusion/>.

w porównaniu do średniej wynoszącej dla strefy euro 95 procent. Spośród analizowanych krajów jedynie na Słowacji, na Białorusi i na Węgrzech wskaźnik ten przyjmuje niższą wartość, zaś Czechy przewyższają Polskę aż o 4 punkty procentowe. Jednak analizując dane prezentowane w raporcie Narodowego Banku Polskiego z 2013 r. dotyczące zwyczajów płatniczych Polaków, warto zwrócić uwagę na fakt, że poziom ubankowienia nieznacznie wzrasta – w 2011 roku odsetek Polaków, którzy nie posiadali konta bankowego, wyniósł 30 procent²¹.

Ubankowienie i włączenie finansowe jako rezultat wiedzy ekonomicznej

Powołując się na raport Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowym dotyczący stanu wiedzy finansowej Polaków, należy podkreślić, że występuje silna

zależność pomiędzy wiedzą ekonomiczną i poziomem wykształcenia a włączeniem w system finansowy. Osoby z wykształceniem podstawowym, które osiągały najniższe wyniki w teście wiedzy ekonomicznej (udzieliły średnio 5 poprawnych odpowiedzi na 20 pytań), posiadały średnio jeden do dwóch produktów bankowych, w porównaniu z osobami o wyższym wykształceniu, które osiągały wyniki najwyższe w teście (udzieliły średnio 12 poprawnych odpowiedzi na 20 pytań), posiadającymi średnio od pięciu do sześciu produktów bankowych²².

Wyniki badania ukazują ponadto zależność pomiędzy poziomem wiedzy ekonomicznej, poziomem ubankowienia oraz skłonnością do oszczędzania. Osoby o najwyższym poziomie wiedzy ekonomicznej stanowią największą grupę osób korzystających z produktów oszczędnościowo-rozliczeniowych oferowanych przez banki. Przykładowo 79 proc. osób

Tabela 2. Udział procentowy osób korzystających z usług oszczędnościowych oferowanych przez banki w odniesieniu do różnej wiedzy ekonomicznej

Procent osób deklarujących posiadanie	Cała próba (N = 1502)		Wiedza ekonomiczna					
			niski poziom (N = 351)		średni poziom (N = 586)		wysoki poziom (N = 565)	
	liczba osób	procent	liczba osób	procent	liczba osób	procent	liczba osób	procent
Bieżący rachunek bankowy	1019	56%	161	30%	381	58%	477	79%
Konto oszczędnościowe	123	7%	7	1%	33	5%	83	14%
Karta bankomatowa	916	50%	123	22%	336	52%	457	76%
Konto internetowe	483	25%	48	8%	147	21%	288	47%
Lokata	181	10%	11	3%	54	7%	116	20%

Źródło: Stan wiedzy finansowej Polaków..., dz.cyt., s. 48.

²¹ Porównanie wybranych elementów polskiego systemu płatniczego z systemami innych krajów Unii Europejskiej za 2014 r., Departament Systemu Płatniczego NBP, Warszawa 2015, s. 11.

²² Stan wiedzy finansowej Polaków..., dz.cyt., s. 120.

Czy edukacja finansowa może zmniejszyć wykluczenie...

z wysokim poziomem wiedzy ekonomicznej posiada bieżący rachunek bankowy. Odsetek osób korzystających z bieżącego rachunku bankowego dynamicznie spada wraz ze zmniejszaniem się poziomu wiedzy ekonomicznej²³.

Brak edukacji finansowej a przyczyny kryzysu finansowego

Skala zadłużenia gospodarstw domowych nabrała nowego znaczenia po globalnym kryzysie finansowym. Podmioty gospodarcze i klienci indywidualni, lekko-myślnie zaciągając kredyt lub pożyczkę, nie brali pod uwagę ryzyka wynikającego z braku możliwości spłaty zadłużenia, w przypadku kiedy wartość zaciągniętych zobowiązań (wraz z odsetkami) przekracza dochody gospodarstwa domowego. Wyższy poziom edukacji finansowej w tym obszarze skłoniłby kredytobiorców do głębszej analizy własnej zdolności kredytowej. Brak możliwości spłaty zaciągniętego zobowiązania wiąże się z trudnościami w dostępie do usług bankowych w przyszłości. Podmioty finansowe, biorąc pod uwagę historię kredytową klienta, nie będą skłonne do udzielenia kolejnego kredytu, co przyczyni się do wykluczenia finansowego dłużnika.

Zadłużenie zagrażające wykluczeniem finansowym nazywane jest zjawiskiem nadmiernego zadłużenia (*over-indebtedness*). Jest to sytuacja, w której gospodarstwo domowe nie ma możliwości regularnej spłaty zobowiązań (wraz z odsetkami) ze względu na nierównowagę pomiędzy wydatkami i dochodami²⁴. Edukacja finansowa w tym punkcie ma na celu zrównoważenie finansów osobistych oraz wskazanie destruktcyjnych zachowań w obszarze produktów i usług bankowych²⁵.

Zgodnie z danymi OECD Polska na tle innych krajów posiada jeden z najniższych wskaźników zadłużenia mierzonego w relacji do dochodów do dyspozycji

(57 proc.). Czy na tej podstawie możemy sądzić, że w Polsce nie występuje zjawisko nadmiernego zadłużania się społeczeństwa? Chcąc poznać przyczyny niskiego wskaźnika zadłużenia (jako procent dochodów do dyspozycji), porównano dane OECD z badaniami Komisji Europejskiej opublikowanymi w 2010 roku dotyczącymi skali wykluczenia finansowego.

Z przedstawionych w tabeli 3 danych wynika, że Polska posiada najniższy odsetek osób, którym bank odmówił udzielenia kredytu. Dlatego można uznać, że niski wskaźnik zadłużenia jako procent dochodów do dyspozycji w 2010 roku w Polsce nie jest wynikiem nadmiernego zadłużenia, lecz niskiego poziomu ubankowienia. Trudniejsze warunki obserwujemy na Słowacji, gdzie wskaźnik zadłużenia jako procent dochodów do dyspozycji wynika zarówno z niskiego poziomu ubankowienia, jak i w znacznej mierze z braku zdolności kredytowej obywateli (odsetek osób, którym bank odmówił udzielenia kredytu wynosi aż 4,5 procent). Co więcej, wydatki na edukację w tym kraju, zgodnie z danymi Eurostatu, należą do najniższych w Europie i sięgają jedynie 3,8 proc. PKB.

Credit scoring a wykluczenie finansowe

Powszechnie stosowane modele scoringowe utrudniają dostęp członkom społeczności do kolejnych usług finansowych, wzmacniając skalę wykluczenia finansowego²⁶. Oceniając zdolność kredytową potencjalnego kredytobiorcy, bierze się pod uwagę wiele różnych czynników, wśród nich dominujące znaczenie ma historia kredytowa. Biuro Informacji Kredytowej podaje informację, że w stosowanym przez nie modelu scoringowym poziom zdolności kredytowej zależy aż w 76 proc. od historii kredytowej klienta, która często decyduje o odmowie udzielenia kredytu. Tego typu podejście praktycznie

Tabela 3. Wykluczenie finansowe a wydatki na edukację w wybranych krajach Unii Europejskiej

Kraj	Wskaźnik zadłużenia jako procent dochodów do dyspozycji	Odsetek osób nieposiadających zobowiązań kredytowych	Odsetek osób, którym bank odmówił udzielenia kredytu
Polska	57,00%	49,70%	0,80%
Czechy	62,00%	55,20%	2,50%
Niemcy	98,00%	19,50%	4,50%
Słowacja	43,00%	54,10%	4,50%
Estonia	107,00%	44,80%	1,80%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych OECD (2010), <https://data.oecd.org/hha/household-debt.htm> oraz N. Fondeville, E. Özdemir, T. Ward, *Over-indebtedness – New evidence from the EU-SILC special module*, Komisja Europejska 2010.

²³ Tamże, s. 48.

²⁴ *Financial education and better access to adequate financial services conference report, International Conference: Financial education & better access to adequate financial services. Best practices and ways forward to combat financial exclusion in Europe. Report*, EU Project FES, Vienna 2007, s. 16.

²⁵ M. Iwanicz-Drozdowska i in., *Produkty finansowe i edukacja finansowa w Polsce na tle wybranych krajów wysoko rozwiniętych*, Kolegium Zarządzania i Finansów SGH, raport z badań statutowych, Warszawa 2008–2009, s. 15.

²⁶ M. Iwanicz-Drozdowska, *Wykluczenie finansowe...*, dz.cyt., s. 4.

uniemożliwia zaciągnięcie kredytu osobie, która nie uregulowała swoich zobowiązań i w przypadku której egzekucja nie przyniosła pożądanych skutków. Taki model działania instytucji finansowych jednak nie dziwi, ponieważ pozwala na znaczne ograniczenie ryzyka kredytowego.

Osoby niemające odpowiedniej zdolności kredytowej w bankach coraz częściej zaciągają zobowiązania w parabankach (np. spółdzielczych kasach oszczędnościowo-kredytowych), godząc się jednocześnie na większe koszty pozyskania finansowania. Na koniec czerwca 2015 roku kredyty zagrożone w polskich bankach stanowiły ok. 7 proc. kredytów ogółem, natomiast w spółdzielczych kasach oszczędnościowo-kredytowych było to aż 33 procent²⁷. Tworzy to podstawy do stwierdzenia, że osoby z niską zdolnością kredytową, korzystające z produktów o wyższym koszcie finansowania, są bardziej narażone na wykluczenie finansowe wynikające z nadmiernego poziomu zadłużenia.

Kredyty walutowe jako produkt bankowy dla rozsądnych

Dobrym przykładem opisującym wpływ edukacji finansowej na zadłużenie jest branża kredytu w obcej walucie (np. we frankach szwajcarskich). Odpowiedni poziom wiedzy finansowej pozwala klientowi na głębszą analizę ryzyka kursowego wpływającego na możliwość przyszłej spłaty zobowiązania. Należy zgodzić się z M. Kurzajewskim, wskazującym, że *nie ma takiego prawa, które ochroni klienta lepiej niż jego własny rozsądek*²⁸. Właściwym sposobem walki z podejmowaniem przez obywateli błędnych decyzji dotyczących korzystania z ryzykownych produktów bankowych jest edukacja finansowa. Lepszym wyjściem jest zwiększenie nakładów na edukację finansową niż późniejsze finansowanie skutków błędów konsumentów ze środków należących do różnych uczestników życia gospodarczego. Należy podkreślić, że wyższy poziom edukacji finansowej pozwoliłby np. na zmniejszenie skali negatywnych skutków afery Amber Gold. Nie jest prawdą, że nie dało się przewidzieć przyszłej sytuacji finansowej Amber Gold – wystarczyło spojrzeć na oprocentowanie powierzonych środków, które sięgało nawet 16 proc. w skali roku. Tak wysokie oprocentowanie miało skłonić nierozsądnych klientów do skorzystania z oferty tej instytucji finansowej. W omawianym przypadku skala błędnych decyzji klientów nie przekroczyła poziomu, który mógł zagrażać stabilności systemu finansowego ze skutkami widocznymi w realnej sferze gospodarki. Jednak ryzyko nagłego wycofania środków z banków

było wysokie, a jednym ze sposobów walki z tym ryzykiem jest właśnie edukacja finansowa.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza dostarczyła wielu dowodów na zależność pomiędzy poziomem edukacji finansowej a wykluczeniem finansowym. W trakcie analizy opisano dwa mechanizmy wpływu kompetencji ekonomiczno-finansowych na poziom wykluczenia finansowego. Pierwszy jest wynikiem braku rozsądku w poziomie zaciągania zobowiązań, co skutkuje zjawiskiem nadmiernego zadłużenia. Drugi mechanizm dotyczy samowykluczenia jako indywidualnej decyzji jednostki o niekorzystaniu z usług finansowych.

Często przy korzystaniu z kredytu w walucie obcej klient nie bierze pod uwagę ryzyka kursowego. Jeśli brak świadomości tego ryzyka ujawni się na szeroką skalę, to może przyczynić się do zachwiania stabilności systemu finansowego. Lepszym wyjściem jest zapobieganie takiemu zjawisku i zwiększenie wydatków na edukację niż eliminowanie skutków nierozsądnych decyzji konsumentów finansowane przez inne podmioty gospodarcze.

Osoby, które dobrowolnie rezygnują z korzystania z produktów finansowych, a zatem poddają się samowykluczeniu finansowemu, nie posiadają najczęściej odpowiedniej wiedzy ekonomiczno-finansowej oraz pozytywnych doświadczeń na rynku finansowym. Zauważalny jest ponadto związek występujący pomiędzy poziomem kompetencji ekonomiczno-finansowych a zaufaniem wobec instytucji finansowych oraz przywiązaniem do pieniądza papierowego.

Analiza powiązań wiedzy ekonomiczno-finansowej oraz zjawiska wykluczenia finansowego wykazała konieczność zmiany podejścia do edukacji finansowej zarówno instytucji publicznych, bankowych, jak i samych gospodarstw domowych. Posiadanie odpowiednich kompetencji ekonomiczno-finansowych przez społeczeństwo przynosi korzyści zarówno w skali mikro, jak i całej gospodarki, wpływając na zwiększenie poziomu oszczędności, rozsądniejsze podejście do zaciągania zobowiązań czy też rozumienie zagrożeń wynikających z korzystania z usług pozabankowych. Przyczynia się również do wzrostu poziomu zaufania do instytucji finansowych, które podlegają licencjonowaniu oraz nadzorowi finansowemu, a także wpływa na wzrost znaczenia obrotu bezgotówkowego. Warto również zaznaczyć, że rozumienie podstawowych usług finansowych przekłada się na unikanie usług niestandardowych, o wysokim poziomie ryzyka, których nieumiejętne wykorzystanie było jedną z przyczyn powstałego w 2008 roku kryzysu finansowego²⁹.

²⁷ Informacja o sytuacji spółdzielczych kas oszczędnościowo-kredytowych w I półroczu 2015 roku, KNF, Warszawa 2015, s. 40.

²⁸ Ł. Pałka, Nadzorca rynku forex w Polsce dla money.pl: Nie ma takiego prawa, które ochroni klienta lepiej niż jego własny rozsądek, <http://www.money.pl/pieniadze/raporty/arttykul/nadzorca-rynku-forex-w-polsce-dla-money-pl,23,0,2017559.html>, [22.02.2016].

²⁹ Autorzy dziękują dr. Pawłowi Smadze za konstruktywne uwagi przekazane podczas pracy nad tekstem.

Czy edukacja finansowa może zmniejszyć wykluczenie...

Bibliografia

Atkinson A., Messy F., *Promoting Financial Inclusion through Financial Education*, OECD, 2013.

Błądowski P., Iwanicz-Drozdowska M., *Finanse bliżej ludzi*, „Rzeczpospolita”, 12.11.2010.

Buko J., *Przeciwdziałanie wykluczeniu finansowemu jako element wspierania spójności społecznej*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2011, z. 18, s. 268–278.

Diagnoza wiedzy i świadomości ekonomicznej dzieci i młodzieży w Polsce, Narodowy Bank Polski, Warszawa 2014.

European Commission, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, Brussels 2008.

Financial education and better access to adequate financial services conference report, International Conference: *Financial education & better access to adequate financial services. Best practices and ways forward to combat financial exclusion in Europe*. Report, EU Project FES, Vienna 2007.

Improving Financial Literacy: Analysis of Issues and Policies, OECD, 2005.

Informacja o sytuacji spółdzielczych kas oszczędnościowo-kredytowych w I półroczu 2015 roku, KNF, Warszawa 2015.

Internauci 2014, CBOS, Warszawa 2014.

Iwanicz-Drozdowska M. (red.), *Edukacja i świadomość finansowa*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2011.

Iwanicz-Drozdowska M. i in., *Produkty finansowe i edukacja finansowa w Polsce na tle wybranych krajów wysoko rozwiniętych*, Kolegium Zarządzania i Finansów SGH, raport z badań statutowych, Warszawa 2008–2009.

Iwanicz-Drozdowska M., *Wykluczenie finansowe – poważny problem społeczny*, „MBA” 2008, nr 1, s. 3–11.

Kempson E., *Policy Level Response to Financial Exclusion in Developer Countries: Lessons for Developing Countries. Paper for Access to Finance: Building Inclusive Financial Systems*, World Bank, Washington 2006.

Koźliński T., *Zwyczajne płatnicze Polaków*, Narodowy Bank Polski, Warszawa 2013.

Kuchciak I., *Nadmierne zadłużanie się gospodarstw domowych – przyczyna i skutek wykluczenia finansowego*, „Bezpieczny Bank” 2013, nr 2–3 (51–52), s. 135–157.

Pałka Ł., *Nadzorca rynku forex w Polsce dla money.pl: Nie ma takiego prawa, które ochroni klienta lepiej niż jego własny rozsądek*, <http://www.money.pl/pieniadze/raporty/artikul/nadzorca-rynku-forex-w-polsce-dla-money-pl,23,0,2017559.html>.

Porównanie wybranych elementów polskiego systemu płatniczego z systemami innych krajów Unii Europejskiej za 2014 r., Departament Systemu Płatniczego NBP, Warszawa 2015.

Principles for Innovative Financial Inclusion, G20 Information Centre, 2010, <http://www.g20.utoronto.ca/2010/to-principles.html>.

Stan wiedzy finansowej Polaków – raport z badania ilościowego, Dom Badawczy Maison dla Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowy, Warszawa 2009.

Stan wiedzy i świadomości finansowej Polaków 2015, Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „Stocznia” i Grupa IQS dla Departamentu Edukacji i Wydawnictw NBP, 2015.

Szopa A., Szopa B., *Wykluczenie finansowe a wykluczenie społeczne*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego” 2011, nr 11, s. 13–27.

Does financial education reduce financial exclusion?

The article aims to determine the relationship between the level of the financial and economic competences and the financial exclusion. The analysis was based on the research by The National Bank of Poland and The Kronenberg's Foundation at Citibank. The results of the research indicate that Polish society lacks the most important knowledge in the field of personal finance, financial institutions and foreign currency market. One of the vital reasons for such situation appears to be a really low quality of instruction given at secondary schools as a part of „The introduction to entrepreneurship” subject. Firstly, due to students' lack of the appropriate approach towards broadening their financial knowledge. Secondly, the curriculum of the subject is built inadequately and does not support the development of students' entrepreneurial skills and increasing their knowledge of personal finances. Two major types of financial exclusion linked to the level of financial and economic competences determined by financial education were identified and discussed in this article. The first type is self-exclusion meant as an individual decision to resign from the benefits of using financial products and services. The second one is over-indebtedness, resulting from irresponsibly committing to debts or making risky decisions in terms of currency products. There is growing recognition that financial education has an important role to play in financial inclusion. Financial education is a mean to combat financial exclusion providing understanding of personal finance concepts, improving skills, increasing motivation and level of confidence to make informed financial choices and to participate in economic life.

Łukasz Kurowski jest doktorantem w Instytucie Finansów Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Specjalizuje się w tematyce wykluczenia finansowego, edukacji finansowej, polityki pieniężnej oraz makroostrożnościowej. Swoją pracę naukową związał z Zakładem Systemu Finansowego, gdzie zajmuje się analizami sektora bankowego oraz wykluczenia finansowego.

Zuzanna Laskowska jest doktorantką Instytutu Zarządzania Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. W działalności zawodowej zajmowała się zarządzaniem strategicznym oraz zarządzaniem projektami. Obecnie specjalizuje się w obszarze marketingu i PR. Jej zainteresowania naukowe obejmują w szczególności ewolucję modeli biznesowych przedsiębiorstw w kontekście zrównoważonego rozwoju.